

СЕМАНТИЧНА СУТНІСТЬ “ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ” ТА “ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА” В МІЖГАЛУЗЕВОМУ КОНТЕКСТІ ОСВІТНЬОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Анотація

У статті розглянуті поняття “освіта”, “освітній простір”, “середовище” та “освітнє середовище” з точки зору законодавства, педагогічної та психологічної науки. На основі проведеного аналізу визначені поняття “освітній простір” та “освітнє середовище”, які будуть використовуватися у подальшому дослідженні щодо моделювання освітнього середовища для обдарованих.

Ключові слова: освітній простір, освітнє середовище, освіта, середовище, суб'єкт освіти.

Аннотация

В статье рассмотрены понятия «образование», «образовательное пространство», «среда» и «образовательная среда» с точки зрения законодательства, педагогической и психологической науки. На основе проведенного анализа дано определение понятиям «образовательное пространство» и «образовательная среда», которые будут использоваться в дальнейшем исследовании для моделирования образовательной среды для одаренных.

Ключевые слова: образовательное пространство, образовательная среда, образование, среда, субъект образования.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства, коли ставлення до дитини кардинально змінюється, а інтерес до феномену обдарованості лише посилюється, виникає необхідність у створенні адекватного освітнього середовища для обдарованих дітей та молоді. Основними завданнями такого освітнього середовища повинні бути: максимально можливе розкриття та розвиток потенціалу кожної обдарованої особистості; підготовки її до самовизначення, самовдосконалення та самореалізації; формування її як повноцінного суб'єкта соціального та професійного життя [12]. За останні десятиліття в Україні впроваджено низку законів і програм, спрямованих на створення загальнодержавної мережі навчальних закладів для обдарованих дітей та молоді, зокрема, Закон України “Про освіту” (1996 р.); Цільова комплексна програма „Вчитель” (1996 р.); Національна програма “Діти України” (2001 р.); Указ Президента України “Про програму роботи з обдарованою молоддю на 2001-2005 роки (2001 р.); Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті (2002 р.); Концепція державної програми роботи з обдарованою молоддю на 2006-2010 роки (2007 р.) тощо.

Цими документами визначено наступні завдання:

- формування цілісної загальнодержавної системи та створення сприятливих умов для виявлення, розвитку та реалізації здібностей обдарованих дітей і молоді;
- створення умов для набуття ними навичок і знань у певних галузях діяльності;
- застосування здібностей і досягнень обдарованих дітей і молоді саме в Україні;
- підготовку нових наукових і педагогічних кадрів спеціально для роботи з обдарованими дітьми та молоддю, а також залучення до такої роботи вже існуючих спеціалістів;
- стимулювання творчої роботи учнів й учителів шкіл, студентів і викладачів вищих навчальних закладів тощо.

Зокрема, у Концепції державної програми роботи з обдарованою молоддю на 2006-2010 роки наголошується, що в Україні неефективно використовується інтелектуальний і творчий потенціал обдарованих учнів і студентів. Завдання із упровадження в практику ефективних засобів і технологій виявлення, навчання, виховання та самовдосконалення обдарованих дітей і молоді, створення умов для їх гармонійного розвитку не виконані в повному обсязі через недостатність теоретичної обґрунтованості проблеми обдарованості та відсутність належного методичного та наукового забезпечення навчально-виховного процесу.

Для подальшої реалізації державної політики у сфері виявлення, підтримки, розвитку, навчання та виховання обдарованих дітей та молоді необхідно розробити Державну програму роботи з ними на період із 2012 року та надалі. У зв'язку з цим актуалізуються проблеми, пов'язані з організацією відповідного освітнього середовища для обдарованих дітей та молоді; підготовкою викладачів спроможних навчати та виховувати саме обдарованих (для шкіл і вищих навчальних закладів); просвітницькою та консультативною роботою з батьками, які виховують обдарованих дітей, оскільки саме сім'я є першовідкривачем дитячої обдарованості і від ставлення батьків до факту

дитячої обдарованості залежить її реалізація або “закриття”.

Мета статті: конкретизувати визначення “освітній простір” та “освітнє середовище” для коректного подальшого використання у нашому дослідженні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наш час проведена досить велика кількість досліджень, в яких тією чи іншою мірою із різних позицій розглядалися ідеї розвитку освітнього середовища (Г. О. Ковальов, В. И. Панов, В. В. Рубцов, І. М. Улановська, В. А. Ясвін тощо); педагогічні умови загальнокультурного становлення учня в освітньому середовищі (Б. М. Боденко, Л. О. Боденко); умови, фактори та компоненти освітнього середовища (І. О. Зимня, В. А. Ясвін тощо); освітнє середовище сім’ї та школи як засіб виховання та навчання (І. В. Крупіна). Однак, у проведених раніше дослідженнях освітнього середовища не була поставлена проблема, що виражає ідею моделювання освітнього середовища спеціально для обдарованих дітей.

Характеризуючи поняття “освітнє середовище”, слід зазначити, що воно є відносно новим, оскільки стало інтенсивно досліджуватися у психології та педагогіці лише з 90-х років ХХ століття (С. Д. Дерябо, В. П. Лебедева, В. І. Панов, В. В. Рубцов, В. І. Слободчиков, В. А. Ясвін тощо). Також підкреслимо, що в останній час у освітній та психологічній літературі широко використовуються терміни “освітнє середовище” та “освітній простір”, які інколи вживаються навіть синонімічно, що, на нашу думку, є дещо некоректним. Зупинимось на загальному визначенні цих понять для того, щоб конкретизувати їх і обґрунтувати подальше вживання у нашому дослідженні.

Виклад основного матеріалу. З’ясуємо значення поняття “*освіта*”, як його розуміють законодавці та науковці. Отже, Закон України “Про освіту” визначає це поняття як основу інтелектуального, культурного, духовного, соціального та економічного розвитку суспільства та держави. *Метою освіти* є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових та фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного

потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями. Освіта в Україні ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної свідомості, взаємоповаги між націями і народами [7]. Звичайно таке визначення відбиває суспільні цінності освіти, але не повністю розкриває змісту самого явища. Звернемося до тлумачного словника, де визначення поняття "освіта" наступне – цілеспрямований процес навчання і виховання в інтересах особистості, суспільства і держави. "Освіта" веде до оволодіння цінностями культури і морально-емоційного ставлення до світу, досвідом професійної та творчої діяльності, що зберігають і розвивають духовні і матеріальні досягнення людства. Освіта у відповідності з інтересами і здібностями особистості відноситься до фундаментальних прав людини. За характером засвоєваних знань і навичок освіта підрозділяється на загальну та професійну; по складності освітніх програм – на рівні: початкова, базова, повна. Загальна освіта включає дошкільну і шкільну (початкова, неповна середня або основна, повна середня). Освіта може бути отримана також шляхом самоосвіти. Освіта – процес розвитку і саморозвитку особистості, пов'язаний із оволодінням соціально значущим досвідом людства, втіленим у знаннях, уміннях, творчій діяльності та емоційно-ціннісному ставленні до світу; необхідна умова збереження та розвитку матеріальної і духовної культури. Основний шлях отримання освіти – навчання та самоосвіта [19]. Ми будемо розуміти поняття "освіта" як процес навчання або самонавчання, під час якого формується високий культурний рівень людини, реалізується її творчий потенціал та здобувається комплекс знань, умінь і навичок для певних видів практичної діяльності та психологічна готовність до виконання цієї діяльності.

На сучасному етапі розвитку системи освіти виникає питання про інтеграцію розрізнених суб'єктів освітнього середовища в єдиний освітній простір для ефективної взаємодії за умови забезпечення освітніх потреб людини. На сьогодні існують різні підходи до визначення поняття "освітній простір". За В. А. Козиревим, Т. І. Ключенко – це набір пов'язаних між собою

визначеним способом умов, які можуть впливати на освіту людини [10]. Освітній простір (В. А. Харитонова, О. В. Саннікова, І. В. Меньшиков) – це велика кількість структурованих відносин між суб'єктами освітнього процесу [20].

У словнику “Нові цінності освіти” [14] освітній простір розуміється як “місце” у соціумі, де суб'єктивно існують безліч стосунків і зв'язків, де здійснюються спеціальні дії різних систем (державних, суспільних та змішаних) щодо розвитку індивіда та його соціалізації. Конкретний освітній простір уявляється як, по-перше, місце, по-друге, набір об'єктів які наповнюють простір. Необхідно також враховувати, що в освітньому просторі розміщені не стільки, наприклад, парти у навчальному закладі або окремі навчальні заклади, скільки різні фактори, умови, зв'язки і взаємодія суб'єктів освіти, які визначають характер освітніх процесів у цілому. В. А. Ясвін, у свою чергу, розглядає “освітній простір” лише як матеріальну складову “освітнього середовища” (приміщення школи, стіна у класній кімнаті тощо) [21, с. 56].

Освітній простір визначають також як сукупність усіх учбових закладів, які пов'язані визначеними стосунками і підпорядковані однаковим законам. Спираючись на таке визначення, зазначимо, що дійсно інноваційні утворення “світовий освітній простір”, “європейський освітній простір”, “світові освітні мережі” вже активно формуються у процесі глобалізації. Різні рівні інтеграції освітніх, наукових, педагогічних, урядових, громадських організацій створюють неабиякі можливості для їх взаємодії. Відбувається глобалізація навчальної, дослідницької, інноваційної діяльності за рахунок формування нових систем дистанційного навчання та дослідницьких мереж, які діють у світі незалежно від географічних та політичних кордонів. Українська вища школа переживає період інтеграції в європейський освітній простір. Приєднання України до Болонського процесу передбачає: введення системи, що забезпечує рівнозначність дипломів; трициклової системи підготовки в усіх країнах (бакалавр, магістр, докторський ступінь); єдиного обліку трудової ємності навчальних курсів; підвищення мобільності студентів, педагогів і дослідників;

розвитку співпраці у сфері забезпечення якості освіти з метою створення рівнозначних критеріїв у методології.

Визначаючи поняття “освітній простір”, мають на увазі набір певним чином пов'язаних між собою умов, які можуть впливати на освіту людини. При цьому за змістом в самому понятті освітнього простору не мають на увазі включеність в нього того, хто навчається. Освітній простір може існувати і незалежно від самої людини, яка навчається. Освітній простір можна також розуміти й як динамічну єдність суб'єктів освітнього процесу і системи їхніх відносин (И. В. Меньшиков, Н. В. Пермякова, С. А. Сорокина).

Джерелами формування освітнього простору визначають [2; 8; 13] як систему освіти, так і суб'єкт самоосвіти.

Розглянемо поняття “освітнє середовище” як його визначають у психологічній та педагогічній літературі.

Отже, *середовище* – соціальний простір, який оточує людину (у цілому – як макросередовище, у конкретному смислі – як безпосереднє соціальне оточення, як мікросередовище), а також зона безпосередньої активності індивіда, зона його найближчого розвитку та дії. Виокремлюють велику кількість середовищ, у яких відбувається соціалізація дитини, у тому числі:

соціокультурне середовище – конкретне середовище, яке дане кожній дитині, через яке вона активно бере участь у культурних зв'язках суспільства. Соціокультурне середовище може бути оптимально сприятливим, нейтральним, “теплим” чи ворожим для дитини. Особливості середовища необхідно враховуватися педагогом чи психологом, оскільки педагогічний вплив на дитину завжди опосередковується, тобто сприймається дитиною неоднозначно – як відносно автономним індивідом, з одного боку, а, з іншого, як частиною конкретного соціокультурного середовища;

культурне середовище – середовище тієї спільноти, куди інтегрована дитина (наприклад, сім'я, референтна група, клас тощо). Культурне середовище конкретного навчального закладу – місце культурного розвитку дітей, яке вбирає основні параметри середовища, а саме: стосунки, цінності, символи та

будь-які предмети. Проектування і, головне, забезпечення культурного середовища у сучасних реаліях вимагає не лише шкільних приміщень, але й організацію культурної діяльності у дитячих спільнотах, а також перетворення освітніх програм і планів на принципах варіативності та альтернативності. Це забезпечить:

- *учням* можливість вибору діяльності;
- *батькам* побачити перспективи та потенціал власної дитини;
- *школі* стати справжнім культурним центром для дитячих і доросло-дитячих спільнот;
- *педагогам* підвищити власну педагогічну культуру і компетентність, оскільки таке оновлене культурне середовище не може функціонувати, якщо учителі будуть консервативними і не сприймуть нововведення.

освітнє середовище – частина соціокультурного середовища, зона взаємодії освітніх систем, їх елементів, освітнього матеріалу та суб'єктів освітніх процесів. Освітнє середовище сучасних освітніх систем функціонує у взаємодії іноваційних і традиційних моделей, складних освітніх стандартів, високотехнологічних освітніх засобів та, головне, нової якості взаємостосунків, діалогічного спілкування суб'єктів освіти – дітьми, їх батьками та педагогами [14].

Освітнє середовище не є елементом психіки, але розвиток психіки людини не можна розглядати без зв'язку із ним. Про це наголошував Л. С. Виготський, який писав про важливу роль соціального середовища дитини (терміну “освітнє середовище” на той час ще не використовували): “соціальне середовище є джерелом виникнення усіх специфічних людських якостей особистості, які поступово набуває дитина, чи джерелом соціального розвитку дитини, яке відбувається у процесі реальної взаємодії ідеальних чи існуючих форм та створює зону найближчого розвитку школяра, умови для того, щоб його особистість безперервно змінювалася, розвивалася, повноцінно інтегрувалася у суспільство та була націлена на вдосконалення особистості” [5].

А. І. Савенков підкреслює, що з погляду педагогічної психології, вивчати

освітнє середовище надзвичайно важливо, тому що без цього не можуть бути адекватно зрозумілими багато принципів проблем розвитку психіки, які пов'язані із набуттям нового досвіду [17].

Освітнє середовище – “сукупність об'єктивних зовнішніх умов, факторів, соціальних об'єктів, необхідних для успішного функціонування освіти” [9, с.17]. На думку В. А. Ясвіна, “освітнє середовище – це система впливів і умов формування особистості, а також можливостей її розвитку, що містяться в соціальному і просторово-предметному оточенні” [21, с. 56]. Г. О. Ковальов додає, що освітнє середовище – сукупність впливів і умов формування особистості, можливостей для її розвитку та самореалізації [11].

Л. П. Бельковець зазначає: “Під освітнім середовищем ми розуміємо складне середовище, що містить зовнішній зміст – це презентація навчального матеріалу, де викладач-навігатор є транслятором зовнішнього змісту освітнього середовища та внутрішнє середовище учня, яке містить пізнавальну активність, а також лінгвопсихологічні механізми розвитку і саморегуляції” [3, с. 70].

На думку І. І. Рімаревої, освітнє середовище являє собою складне поняття, орієнтоване на індивідуально особистісний аспект навчання, за умови обов'язкової інтенції (від лат. *Intentio* – прагнення), тобто наміру, мети, спрямованості свідомості, волі, почуття на освіту [15].

І. О. Баєва вважає, що освітнє середовище можна визначити як психолого-педагогічну реальність, яка містить спеціально організовані умови для формування особистості, а також можливості для розвитку, включені в соціальне і просторово-предметне оточення, сутністю якої є сукупність особистісних особливостей і особливостей взаємодії учасників освітнього процесу, особливості змісту освіти в єдності матеріально-предметного змісту і способу його засвоєння [1].

За В. І. Слободчиковим, освітнє середовище являє собою не даність сукупності впливів і умов, а динамічне утворення, що є системним продуктом взаємодії освітнього простору, управлінням освітою, місця утворення і самого учня та характеризується цілісно-смісловим об'єднанням людей, що створює

умови для розвитку предметної діяльності та індивідуальних здібностей людини [18]. Для вищої освіти уявляється принципово важливим висунуте вченим положення про те, що освітнє середовище – професійно-діяльнісне, таке, що управляється і залежить від насиченості її освітніми ресурсами.

С. Д. Дерябо визначає освітнє середовище як сукупність усіх можливостей навчання, виховання і розвитку особистості, доречі, можливостей як позитивних, так і негативних [6].

Л. І. Новікова, розмірковуючи над поняттям “освітнє середовище”, наголошує, що це не просто соціальна статична даність, це складна система, яка знаходиться в постійному розвитку й охоплює різні, близькі та далекі життєві сфери. Щодо освітнього середовища для обдарованих дітей, вона говорить про “розвивальне освітнє середовище”, що містить сукупність умов та систему відносин навколо дитини, які сприяють прояву і подальшому розвитку обдарованості особистості, стимулюють різноманітну творчу діяльність. [4].

В. В. Рубцов зазначає, що *розвивальне освітнє середовище* зобов’язане забезпечувати кожному учню можливість проявляти власне творче начало, яке закладене в ньому від природи та сформувати здатність бути суб’єктом розвитку власних здібностей і стати суб’єктом процесу власної соціалізації [16]. За умови створення розвивального освітнього середовища навчання необхідно вибудовувати як пошуково-дослідницьку діяльність самих дітей; широко використовувати нетрадиційні методи навчання; схвалювати дискусії, цінити власну думку дитини; меншу увагу приділяти перевірці результатів, не так прискіпливо оцінювати сформованість окремих навичок. Учителі підбираються за наступними критеріями: уміння спілкуватися із дітьми; використовувати нетрадиційні творчі підходи до процесу навчання.

З огляду на те, що у нашому подальшому дослідженні ми будемо розглядати особливості освітнього середовища для старшого підліткового віку, ми будемо, у тому числі, спиратися на положення про те, що кожному віку відповідає певний тип провідної діяльності. У підлітковому ж віці провідною виступає суспільно-корисна діяльність, що має різні види (художня, спортивна,

трудова, навчальна, суспільно-організаційна діяльність тощо). Кожен з цих видів діяльності спочатку має колективну форму здійснення, яка поступово стає індивідуальною. Ці види діяльності мають цілком певний зміст, яке, на наш погляд, має увійти у зміст сучасної освіти. Отже, розкриваючи поняття “освітнє середовище”, ми повинні враховувати те, що значну частину його складають різні види суспільно-корисної діяльності підлітків.

Як це зазвичай буває, при вивченні складних об'єктів у різних фахівців немає єдиної позиції у визначенні поняття “освітнє середовище”, в розумінні його структури, функцій, стосовно методів її моделювання. Однак, використовуючи поняття “освітнє середовище”, більшість сучасних психологів підкреслюють, що навчання, виховання та розвиток дитини відбуваються не лише під впливом спрямованих зусиль педагога і залежать не тільки від її індивідуально-психологічних особливостей, а що вони істотно детерміновані соціокультурними умовами, предметно-просторовим оточенням, характером міжособистісної взаємодії та іншими середовищними факторами.

Висновки: Спираючись на проведений теоретичний огляд психологічної, педагогічної та законодавчої літератури та здійснений подальший аналіз, ми можемо зробити наступні висновки: необхідно коректно використовувати поняття “освітній простір” та “освітнє середовище”, оскільки взаємозаміна даних понять призводить до їх ототожнювання у сприйнятті. Отже, під поняттям “*освітній простір*” ми будемо розуміти сукупність усіх учбових закладів, які пов'язані визначеними стосунками і підпорядковані однаковою законам, при цьому за змістом в самому понятті ми не будемо мати на увазі включеність суб'єкту навчання.

Ми усвідомили, що на сучасному етапі розвитку суспільства освіту особистості не слід ототожнювати з освоєнням спеціальних навчальних програм під керівництвом педагогів. Освіта – це підсумок дії широкого спектра різнорідних факторів. Освіта не повинна пов'язуватись лише з діяльністю спеціальних соціальних інститутів: дитячих садків, шкіл, коледжів (технікумів, професійних училищ тощо), інститутів чи університетів. Уже саме поняття

“освітнє середовище” підкреслює факт множинності впливів на особистість і обіймає широкий спектр факторів, що визначають виховання, навчання та розвиток особистості.

Виходячи з цього, під *освітнім середовищем* ми будемо розуміти систему педагогічних і психологічних умов і впливів, які створюють можливість для розкриття як вже наявних здібностей і особистісних особливостей учнів, так і інтересів і здібностей, які ще не проявилися, за умови обов'язкової інтенції (від лат. *Intentio* – прагнення), тобто наміру, мети, спрямованості свідомості, волі, почуття на освіту. Зважаючи на те, що наші досліджувані – обдаровані індивіди, ми будемо розглядати “розвивальне освітнє середовище”, що містить сукупність умов та систему відносин навколо дитини, які сприяють прояву і подальшому розвитку обдарованості особистості, стимулюють різноманітну творчу діяльність і забезпечує кожному учню можливість проявляти власне творче начало, яке закладене в ньому від природи та сформувати здатність бути суб'єктом розвитку власних здібностей і стати суб'єктом процесу власної соціалізації.

Перспективу нашого дослідження ми вбачаємо у з'ясуванні особливостей освітнього середовища для обдарованих підлітків та юнаків.

Summary

The article clarifies the concepts of “education”, “educational space”, “environment” and “educational environment” in terms of legislation, educational and psychological science. Based on the analysis done, the concepts of “educational space” and “educational environment” were defined, which will be used in further research to model the educational environment for the gifted.

Keywords: educational space, educational environment, education, the environment, the subject of education.

Список використаних джерел

1. Баева И. А. Психологическая безопасность образовательной среды и характер общения ее участников / И. А. Баева // Экопсихологические исследования. – М., 2009. – С. 181–197.
2. Балл Г. А. Проблема самоактуализации личности в гуманистической психологии: Аналитический обзор / сост. Г. А. Балл. – К., 1991. – 31 с.
3. Бельковец Л. П. Лингвофизиологическая концепция развития и саморегуляции субъекта в новой образовательной среде как актуальное содержание педагогической

- психологии / Л. П. Бельковец // Дистанционное и виртуальное обучение. – 2008. – № 6. – С. 70–82.
4. Вопросы воспитания: системный подход / под общей редакцией Л. И. Новиковой. – М. : Прогресс, 1981. – 136 с.
  5. Выготский Л. С. Собрание сочинений в 6 т. / под ред. Д. Б. Эльконина. — М. : Педагогика, 1984. – (Акад. Пед. Наук СССР).
  - Т. 4. Детская психология. – 432 с.
  6. Дерябо С. Д. Диагностика эффективности образовательной среды / С. Д. Дерябо. – М.: Педагогика, 1997. – 241 с.
  7. Закон “Про освіту” від 23 травня 1991 р. № 1060 –ХІІ // ВВР УСРСР. – 1991. – № 34.
  8. Иванов В. П. Человеческая деятельность – познание – искусство. – Киев: Наукова думка, 1977. – 237 с.
  9. Каташов А. І. Педагогічні основи розвитку інноваційного освітнього середовища сучасного ліцею : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук : 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / А. І. Каташов. – Луганськ, 2001. – 22 с.
  10. Ключенко Т. И. Соотношение понятий «образовательная среда» и «образовательное пространство» как один из исходных ориентиров при проектировании гуманитарной образовательной среды в вузе культуры и искусств / Т. И. Ключенко // Качество школьного образования : монография / под редакцией И. В. Шалыгиной [Электронный ресурс]. Научное электронное издание. М., ИД «Садовое кольцо», 2007-1. Режим доступа: <http://www.kitaphane.ru>
  11. Ковалев Г. А. Психическое развитие ребенка и жизненная среда / Георгий Алексеевич Ковалев // Вопросы психологии. – 1993. – № 1. – С. 13–23.
  12. Концепція виховання дітей та молоді в національній системі освіти // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1996. – № 13. – С. 3–9.
  13. Максименко С. Д. Развитие психики в онтогенезі : в 2-х томах / С. Д. Максименко – К.: Форум, 2002. – Т. 1. – Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – 319 с.
  14. Новые ценности образования: тезаурус для учителей и школьных психологов / редактор-составитель Н. Б. Крылова. – Вып. 1. – М., 1995. – 110 с.
  15. Римарева И. И. Непрерывное образование определение, структура, специфика, проблема / И. И. Римарева // Методист. – 2004. – № 4 – С. 72–77.
  16. Рубцов В. В. О проблеме соотношения равнорящих образовательных сред и формирования знаний (к определению предмета экологической психологии) :

- материалы Второй Всероссийской конференции по экологической психологии (Москва, 12–14 апреля 2000 г.) – М., 2000. – С. 169–172.
17. Савенков А. И. Образовательная среда / А. И. Савенков // Школьный психолог. – 2008. – № 20. – С. 4–5.
18. Слободчиков В. И. О понятии образовательной среды в концепции развивающего образования / В. И. Слободчиков. – М., 2000. – 230 с.
19. Современный толковый словарь русского языка в 3-х томах ; под ред. Т. Ф. Ефремовой – . –Том 2. М-П. – 2006. – 1168 с.
20. Харитонов В. А. Образовательное пространство школы: управление развитием многообразия / Харитонов В. А., Меньшиков И. В., Санникова О. В. // Образование в Уральском регионе в XXI веке: научные основы развития : сб. тезисов – Екатеринбург, 2000. – С.170–173.
21. Ясвин В. А. Образовательная среда : от моделирования к проектированию / Ясвин Витольд Альбертович ; Моск. Гор. Психол.-пед. Ин-т, Шк. «Новое образование». – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Смысл, 2001. – 366 с.